

T.C. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

0907-BY-92-017-096

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

VII

İZMİR

1992

'ÂLÎYE GÖRE İSLÂM DEVLETLERİNİN YIKILIŞ SEBEBLERİ - 'ALÎ'NİN" FUSÛL-I HALL Ü 'AKD VE USÛL-I HARC Ü NAKD" ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Mehmet ŞEKER

Hicrî X/Mîlâdî XVI. Yüzyılın önemli Osmanlı Tarihçilerinden Gelibolu'lu Mustafa 'Âlî (943-1008/1541-1600) yazdığı bir çok eseriyle meşhur olmuştur. Bunlar arasında İslâm devletlerinin yükseliş ve yıkılışlarının sebeplerini ele aldığı "Fusûl-i Hall ü Akd ve Usul-i Harcd ü Nakd"i aynı zamanda siyâsetnâme türünde yazılmış önemli bir eserdir.

I. FUSLÛ-İ HALL Ü AKD VE USUL-İ HARC Ü NAKD

Söz konusu eserin Türkiye kütüphanelerinde bir çok yazma nüshası bulunmaktadır¹. Atsız, " 'Âlî Bibliyografyası" adlı eserinde bu nüshalar arasında iki yazmayı ; "iyi nüsha" olarak tanıtmaktadır. Bunlardan biri Süleymâniye Kütüphanesi Fâzıl Ahmed Paşa bölümündeki 249 nolu olanıdır ve istinsah tarihi h. 1145 olarak gösterilmektedir. Diğeri ise Nuruosmaniye Kütüphanesinde 2896/3399 numarada kayıtlı olup, istinsah tarihi 1007 hicrî tarihlidir. 'Âlî'nin vefâtı h. 1008 olduğuna göre, ikinci nüsha, daha müellifin sağlığında istinsâh edilmiş olmaktadır. Bu sebeple ikinci nüsha, ilkinin göre daha önce istinsah edildiği için dikkate değer görülmüş olup bu çalışmamıza esas alınmış bulunmaktadır.

Nesih hatla yazılmış olan bu nüsha 148 varaktır. Fusûl-i Hall ü 'Akd'in dili sâde bir XVI. yüzyıl Türkçesidir. 'Âlî'nin diğeri eserlerindeki ağdalı dil, bu eserinde daha sâde bir söyleyişe, daha anlaşılır bir üslûba yerini bırakmış görünmektedir.

¹ ATSIZ, 'ÂLÎ Bibliyografyası, İst, 1968, 28-30 ; Atsız, Fusûlü Hall ü 'Akd'in otuza yakın yazmasının bulunduğu kütüphaneleri göstermekte ve ayrıca, eserin eksik bir basımının bulunduğunu da belirtmektedir. Ayrıca bakınız ; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi, 62. ; Mehmet Şeker, Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'idü'n Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis Adlı Eserinin Tahlili-I-Doktora Tezi, Erzurum, 1978, 45-46.

Fusûl-i Hall ü Akd'in Osmanlı kültüründe çok yaygın bir yeri olduğu ; muhtelif kütüphelerde bir çok yazma nüshasının bulunmasından anlaşıldığı halde, son devirde üzerinde durulmamış olması dikkat çekicidir. Özellikle tanınmış bir Osmanlı tarihçisinin Osmanlı öncesi İslâm devletlerine bakışını anlamak ve belki de günümüze yansıtacak görüş ve düşüncelerinden öğrenilecek birçok yenilik olabileceğini düşünerek, onun bu eserini tanıtmayı ve muhtevisiyatını özet olarak vermeyi uygun gördük.

Padişahların yardımcılara (vezir) ihtiyacı olduğu görüşünü daha eserin ilk sayfalarında ortaya koyan 'Âlî, bu yardımcılardan bir takım özelliklere sâhib olmaları gerektiğini, özellikle Padişahların halkın durumunu anlamak, Vezir ve diğer yöneticilerini kontrol etmek için casuslar kullanmasının zorunlu olduğunu ve bunların taşımaları gereken özelliklerini bir sohbet sırasında belirtmesi üzerine, kendisinden bu konuda bir kitap yazarak ; "bin yıldan beri tahta geçib hükümet iden padişahların mülk ü devleti, zevâlini ve nice hâkimlerin sadr-ı saltanata ittisalinin" (V. 76) sebeplerini ortaya konması istenir. Bu istek üzerine müellifimiz, bu eseri kaleme alır. Eserinin bir başka yerinde de, Osmanlı toplumunda ortaya çıkan bozuklukları dile getiren bir eserin tarihî kültüre sahip bir kişi olarak kendisine vâcip olduğu kaydedilir (v. 134 ab).

Yazar, eserine verdiği adı bizzat belirtmekte ve "Risâlenün nâmını Fusûl-i Hall ü 'Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd mübaşeret ettim" (v. 7b, 132a) demektedir. Eserin mukaddimesinde zulmün doğurduğu neticeleri anlatan bir hikâyeye yer vermektedir (v. 8a-11a). Eser, mukaddimeden ayrı otuz iki fasıl, tezyil ve hâtimeden ibaret bir tarih özeti mâhiyetindedir. Otuz iki fasıl da ; Emevilerden başlanarak, hicrî 1000/miladî 1592 yılına kadar gelen İslâm ve müslüman-Türk devletlerini ele almaktadır. Tezyilde ise Osmanlılardan, hâtimede de ; Anadolu beyliklerinden bahsedilmektedir.

Eserde, Emevilerden başlanarak, otuz iki bölümde, çeşitli müslüman hânedanların hükümdarlık süreleri belirtilerek, tarihleri kısaca özetlenir ve hânedanların emir, melik, sultan yahut beyleri sıralanır. Her bölümün sonucunda da hânedanın yıkılış sebebi veya sebeleri üzerinde durulur. Eserin orjinal olan yanı 'Âlî'ye göre ; İslâm devletlerinin yükseliş ve batış sebeplerinin ele alınmış olmasıdır.

Bu eserde ele alınan düşünceler, tamamen 'Âlî'ye âit görüş ve kanaatlerdir. Bunların tarihî gerçekliklerinin tesbiti ayrı bir çalışma konusudur. Zirâ, 'Âlî'nin bazı tarihi bilgilerinin tartışmaya açık olduğu zaman zaman dile getirildiği için, bu eserinde de belirttiği bazı görüşlerinin ihtiyatla karşılanması gerekir. Ancak, XVI. asrın

önemli tarihçilerinden biri olarak tanınan 'Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr'ından sonra kaleme aldığı bu eseri bir bakıma umumî tarihin özü gibi ele alınabileceğini düşünerek değerlendirmekte fayda mütâlea ettiğimizi de belirtmeden geçemeyeceğim.

II. 'ÂLÎ'YE GÖRE İSLÂM DEVLETLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ VE YIKILIŞ SEBEPLERİ

Fusûl-i Hall ü 'Akd'inde 'Âlî, ele aldığı devletlerin siyasi ve askeri faaliyetlerini özet olarak verdikten sonra, bu devletlerin yönetimini kendi açısından bir tenkide tâbi tutmaktadır. İşte biz de bu makalemizde ; 'Âlî'nin ele aldığı İslâm devletlerinin ortaya çıkış ve yıkılış sebeplerine dâir belirttiği görüşlerini belirlemeye çalışacağız. 'Âlî'nin görüşlerine herhangi bir ilâve yapmak niyetinde değiliz. Sâdece bu devletlerin hükümlerlik devrelerini göstermekle yetineceğiz².

'Âlî'ye göre Emevîler (h.41-132/m. 661-750) dünya malına çok rağbet etmişlerdir. Âlimleri, eşrâfi ve askeri ihmal edip bunların görüşlerini almamışlardır (v.20 a-b).

Abbasîler (h.132-656/m. 749-1258) haksız kan dökülmesine göz yumdular ve neticede de ; Moğol askerlerinin halkın malını yağmalamalarına imkan hazırladılar. Hatta Moğol askerlerinin bundan haz duymalarına yol açtular (v.30 b).

'Âlî, eserinde devletlerin sâdece olumsuz yönlerini değil, onların olumlu taraflarını da değerlendirmektedir. Nitekim, Tâhirîler (h.205-259/m. 820-873) hakkında ; "hakk-ı nân u nemeğe riâyet" ettikleri için saltanat zevâl bulmadığının belirtildiğini görmekteyiz (v. 38 a-b).

Gazneliler (h.367-582/m. 977-1186) için 'Âlî, "Zevâl-i mülke sebeb ; Sultan Mahmud (m.998-1030)'un tama-ı hâmi (olmayacak istekleri) oldu" demektedir. Sultan Mesud'un da ikide birde leşker çekip yani asker sevkedip Selçukluların üzerine vararak onların yüzlerinin gözlerinin açılmasına yol açtığını belirtmektedir (v.46 a). Yine Gaznelilerden Hüsrevşah (m.1157-1160)'tan bahsederken de ; 'Âlî, "gâyetle selim ü halim olmağın" dedikten sonra devrini şöylece tenkit etmektedir : "... Avretler ve hâdimler umûr-ı memlekete ve ehl-i mansıba karışub begler ve beglerbeglerin ğânileri fakîr olub, mansıblar sık sık değışmekte ve büyük küçük belürsüz olub, alan viren nâma'lum olmağla nizâm-ı memleket ihülâle yüz tutdu" (v.46 a-b). Sul-

2 Eserin varak numaraları her paragrafın sonunda parantez içinde gösterilecektir. Burada Nuruosmaniye kütüphanesinde bulunan yazma nüsha esas alınmıştır. Varak numaralarını gösteren rakamlar (v.) kısaltması ile verilmiştir.

tanların şahsiyetleri hakkında verilen bu bilgilerden sonra tarihçi 'Âlî, Gazneliler hakkında şu umumî değerlendirmeyi yapmaktadır : "Ya'ni ki, devletleri ve mülkleri düşmanlara nakl idüb evlâd-ı Sebüktegin'in ğanileri fakir, şehzâdeleri boynu baĝlu esir olub devlet ü izzetle âlişân olanlar maĝmûm ve hazin ü hakîr oldu. Sofralarında sabah u akşâm yiğirmibeş cins ta'âm u hulviyyât bişüb her öyünde beş dürlü ekmek yimeĝe mu'tâd olan mün'amlar bir dilim kuru ekmeĝe muhtaç olmaları tahakkuk buldu" (v. 47a).

Selçukluların (h.431/m.1040) ortaya çıkışları hakkında da ; "Amma Selçukîlerin zuhur-ı devletine bâ'is olan mücerred kendülerin himmet ü bülendleri ve hüsn-i tedbirle hareketleri ve yorulmayub üşenmeyüb saltanat husûlüne sa'y ü dikkatleri olmuşdır" (v. 47b) diyen 'Âlî böylece Selçukluların bazı özelliklerini de belirtmiş olmaktadır.

Kirman Selçukluları (h. 455-585/m. 1063-1189)nın parçalanmasını şu ifadelerle anlatan müellifimiz, halkın içinde bulunduğu durumu da dile getirmektedir : "Üç birader birbirine düşüp, muttasıl sefer eşmeĝle sipah tâifesi zebûn olub reâyâ ise üç pâdişahın leşkeri kahrına doymayub perakende olmaları ve sâir halk dahi elem çeküb hûzur ve râhat bulmamaları idi." (v. 49a).

'Âlî'ye göre ; "Evlâd-ı Dânişmendiye (h. 463-573/m. 1071-1178) nin devletleri münkariz olmaĝa sebeb, ümerâ ve askerin birbiri ile imtizâc idüb, birbirlerine kız alub ne bellü dost, ne bellü düşman olmalarından olmuşdur" (v.51 b-52 a).

Harezmşahlardan (h.485-618/m. 1092-1221) Sultan Muhammed Harezmşah'ın ; "medarsızlığı ve tedbirsizliği" mülkün zevâlinin sebebi olduğunu söyleyen 'Âlî ; özellikle bilgin ve mutasavvıf olan kişilerin öldürtülmesi veya kendilerine ihânet edilmesinin de yıkılışlarına yol açtığını belirtmektedir (v. 57 a).

'Âlî, Cengiz İmparatorluğunun yıkılışı ile ilgili görüşlerini açıklarken ; Cengiz (ölümü, m. Ağustos-1227) evlâdının birbirine düşerek, birlik ve beraberliklerinin bozulması ve dostluklarının da düşmanlıklara dönüşmesi sonucu bu devletin yıkıldığını ifade etmektedir (v. 60b). Bu arada, Cengiz'in böyle bir sonucu önceden tahmin edip, oğullarına öğüt verdiğine dâir şu hikayeye yer verilmektedir : " Husûsan ki Cengiz bu hâleti anlayub kendilerine nasîhât itmişdi : "Siz ki birbirinize düşüb ceng ü cidâle başlayasız. Kuvvetiniz za'fa mübeddel olur. Ondan sonra 'adüv leşkeri (düşman askeri) sizi bir bir haklayub devletiniz zevâl ü fenâ bulur" demişdi. Hattâ eyyâm-ı Saltanat da bir gün kürsî üstünde oturub ok atardı. Şchzadeleri yanında ve serdarları karşısında el

kavşurub seyrin iderdi. İlk def'a (okların) birini, ba'de ikisini, üçünü dahi sonra dördünü beşini bir uğurdan Çağatay nâm oğlunun eline virdi. "Şikest eyle (kır!)" diyü emr itdi. Çağatay ki on oka varunca bir uğurdan tutub kırdı. Andan ziyadesini "şikest eyle" buyurdıkta kırmağa kâdir olmadı. Pes Cengiz Hân evladına dönüb, yâ'ni ki ol ok kırıklarını remz ile gösterüb hitâb eyledi : "Madem ki siz ittifak itmeyüb birer ikişer düşmanın eline giresiz. Bu def'a şikest olan ok pârelerine dönesiniz. Fe'emmâ şol zeman ki ittifak ile bir yerde bulunasınız. Ne düşmana mağlub olasız, ne had sinasız." deyü söyledi. Hâlâ ki zeman geçmekle ol nasihatı unuttular. Birbirlerine düşüb mülk ü devletlerinden mahrûm olub zillete düşdiler" (v.60 b-61 a).

Musul, Şam ve Haleb Atabeglerinin (XII. asır) yüz kırk yıl süren saltanatlarının da, neticede birbirlerine düşmeleri sebebiyle yok olduğunu belirten (v. 64b) 'Âli, Selçuk Atabeglerinin mülk ve devletlerinin ellerinden çıkışını da şu sebeplere bağlamaktadır: " ... Evvelen, Atabeklerin küfrân-ı ni'melikleridir. Ya'ni ki, Veliy-i ni'metlerine kasd idüb bunca memâliki ellerinden aldıklarıdır. Sâniyen Âl-i Cengiz gibi kavî leşker fetretünde gâh sabiler, gâh 'avret cinsinden olan ğabîler tahta geçüb 'âlemi fenâya virdikleridür" (v.65-b.66 a).

İlhanileri (m. 1256-1344) ve Muzafferîleri (Yıkılışları h. 795/m.1393) Teymur Gürgân'(Timur, 1370-1405) in yukuğunu belirten (v. 69-b, 73 a) müellifimiz, Karakoyunluların (h.752-873/m. 1351-1468) zevallerinin sebebini ise şöylece ifade etmektedir : "Bunların zevâl-i mülkine bâis Cihanşah'ın (m. 1439-1467) kibr ü gurûrından ve gece ve gündüz şarâbdan baş kaldırmayub kesret-i fîsk u fücûrdan ve 'omrû sekseni geçmiş iken geceden geceye bir bekârın kızlığını almağa hırs u rağbetle müdavemetinden olmuşdur" (v. 74 a).

Akkoyunluların (m. 1461-1501) aralarında beraberlik olmadığını kaydeden tarihçi ; "baba oğula, oğul babaya, kardaş kardaşa kılıç koyup, kendüleri za'îfû'l-hâl düşürmekle Şah İsmâil (m. 1501-1524) hurûc etmişdür" (v. 77a) demektedir.

Gurlular'ın (m. 1187-1206 ; Kertler (m. 1245-1389), Timur (m. 1370-1405) tarafından yıkıldığını belirten 'Âli, bunların sonlarının çok kanlı olduğunu ekleyerek ; "Vüzerâsının ve ümerâsının husn ü cemâl sâhibi kızlarına el uzatmaları" sebebiyle yıkıldıklarını kaydetmektedir (v. 86 a).

Şam taraflarındaki Dürzi ve Teymâni mezheplerine sâlik olan ve müellif tarafından Bâtînîler olarak nitelendirilenlerin yıkılışlarının sebebi ; "akâ'id-i nâ-pâkları (bozuk itikatları)" olarak gösterilmektedir (v. 89a).

Gücerat pâdişahlarının h.979/ (m.1571) yılında Celaledin Ekber Şah'ın (m. 1556-1605) fethiyle, devletlerinin sona erdiğini belirtirken, 'Âlî, aynı zamanda ; "Vezirleri kendülerden yüz bulup ekser-i ümerayı kendinün idinüb âhırkâr pâdişahları bir tıfl-ı bî-iktidâr (iktidarsız çocuk) olmağın" şeklinde de bir gerekçe ileri sürmektedir (v. 99a-b).

Bu arada 'Âlî'nin bazı devletlerin iktidar sebeplerini de belirttiğini görüyoruz. Meselâ, Semerkand Hanlarının (m. 1598-1785) ; "Sebât-ı mülk ü devletleri ehl-i Şer'a ri'âyet ve ashâb-ı kemâlâta 'inâyet ve tarîk-ı 'adâlete rağbet itdükleri çün ta'ayyün buldu" (v.102 a) demektedir³.

Kırım Hanlarından Hâc Giray Hân'ın (m.1441/1442-1466) oğullarından birini sağlığında Veliahd tayin etmesi ve evlatlarının da birbirleri ile cenk etmeleri yüzünden nesillerinin inkırâza uğrayıp mülklerinin zâil olduğunu belirten (v. 108 b-109 a) 'Âlî, böylece eserinde çağdaşı olan devlet ve hânedanları da tenkide tâbi tutmuş olmaktadır.

Karakoyunluların Erdebilî kolunun ihtiyat lâzımken gaflet göstermelerini ve gerekli tedbirleri almadıklarını birinci zeval sebebi olarak kaydeden (v. 113 a-b) tarihçi Mustafa 'Âlî, bir diğer sebep olarak da ; Elverd Mirza (öl. m. 1437?)nin gece ve gündüz eğlence ile meşgul olup, memleketin ahvâli ile ilgilenmeyip, ilim adamları ile de biraraya gelip danışmamasını göstermektedir (v. 113 b).

Bu arada müellifimiz 'Âlî bir başka tesbitini de şöyle kaydetmektedir : Mısırdaki otuz beş yıla yakın saltanatları olan 'Ihsidîlerin (m.939-968) "Zevâl-i mülk ü devletleri nesilleri munkatı' olduğuna binâen oldu. Yoksa adâlet ü insâf ve keremde kusurları yoğdı" (v.117 a-b). Yine Mısır Memluklerinden Kürd asıllı olanların ise, iktidarlarının çöküşüne sebep ; "gâh nakîsu'l'akl avrat, gâh sabî-i bî-ma'rifet (bilgisiz çocuk)" olanların hükümet etmeleri olarak zikredilmektedir (v. 122 b). Eyyübîlerin (h. 569/h. 625-626/m.1173-1228) Yemen kolunun da yıkılmaları baştakilerin "fisk u zulm"leri yüzünden olduğu gösterilmektedir. (v. 125 b)

Mısır Memlûklerinin (m. 1250-1517) Türkmen idârecilerinin yıkılışlarının sebebi de şöylece dile getirilmektedir : " Zevâl-i devletlerine sebep, nâ-cins akılsız kullara i'tibâr idüb, kendüleri anlara mağlub ettiklerinden ve ikide birde etfâli (çocukları)

³ Burada belirtilen Semerkand Hanlarından Canibekîler'den ziyâde, bunlardan önce hüküm sürmüş olan Şeybânî hanedânı (m. 1501-1598) kastedilse gerektir. Ya da, müellif, Canibekîleri, Şeybanîlerin devamı gibi kabul etmektedir.

tahta geçirüb azline dikkat idüb, "teccid-i mülûke askerın yüzünü gözünü öğretemelerinden oldu" (v. 128 b). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, müellif, sık sık yönetici değişimi, askerın iktidarların yenilenmesine alışkanlık kazanması gibi bir durumu ortaya çıkardığını belirtmek istemektedir.

Yine Mısır'daki Çerkes Memlukleri için de, 'Âli, iktidardan düşüşleri ve mülk ü devletlerinin zevâl buluşunun sebeplerini şöylece ifade etmektedir : "Zevâl-ı devletlerine sebeb, ol zümre uluslararası ulularının küfrânı'n-ni'meliği ve ehl-i İslâm'dan geçinürken kefere Çerkes vilâyetlerine evladlarını gönderdikleri ve mezbûr Kansu Gavri (m. 1440?-1516?), Sultân Selim-i (m. 1512-1520) merhûmla ata oğlu mu'âmelesin ider-ken hâr-ı lâ-yefhem gibi bilmezlikle çul alından deyüb ehl-i rafz u ilhâd cânibine meyl itdügüdür ki nakz-ı 'ahd gibi fi'l-i şeni' 'âkıbet anı başdan çıkardı. Ve memleketini ve 'akrabâ u ta'allukâtını kırdırub kanlarını kara topraklara kardı. Haddini bilmeyüb te'addiy ü tecâvüz itdüğü çûn bâş u cânı ve cümle mâlın ve hanmâni seylâb, tûğ-ı kahr-u Pâdişâhî ile ğarkâb u nâyâb kılındı" (v. 131 b-132 a).

III. 'ÂLİ'YE GÖRE ANADOLU BEYLİKLERİ VE OSMANLILAR

Fusûl-i Hall ü 'Akd'in en orjinal taraflarından bir de, 'Âli'nin kendi çağdaşı olan devletlerden bahsetmiş olmasıdır. Bu devletlerin yöneticilerinin özellikleri ile bu yöneticilerin zaafalarını belirtmiş olması kendi çağının devletlerine tenkitçi bir gözle baktığını göstermektedir. İşte eserin Tezyîl (v. 132a-134b) ve Hâtîme (v. 134b-140a) bölümleri bu açıdan da ayrıca önem taşımaktadır.

Gerçi eserde ; Anadolu beyliklerinin ele alındığı Hâtîme, Osmanlıların üzerinde durulduğu Tezyîl'den sonraya bırakılmışsa da, biz, önce Anadolu beylikleri daha sonra da Osmanlılar hakkındaki 'Âli'nin düşüncelerine yer vereceğiz.

Anadolu Selçuklularının dağılışından sonra ('Âli bunu h. 700/m.1300 olarak gösteriyor) buldukları bölgelerde istiklâllerini ellerine alan beylerin ; "vilâyetlü vilâyetini korudub istiklâl üzre hutbelerin okudub hâkimler" olduklarını (v.138b) kaydettikten sonra birbirleri ile mücadeleye başlayıp "ehl-i İslâma kılıç çekmeleri " Anadolu Beyliklerinin ; Karaman, Germiyan, Saruhan, Hamid ili, Teke ili, Karesi ili, Turgut ili, Dulkadirli, Kızıl Ahmedli, Ramazan Oğulları, Aydın, Menteşe, İzmir oğlu ve Sivas Sâhibi Kadı Burhâneddin gibi bölge ve beylerin adları ile meşhur olduğunu belirttikten sonra, Karaman oğullarının h. 666/m. 1267-1268 yılında ortaya çıkışları anlatılmaktadır. Bunlar hakkında ; "nakz-ı ahd idüb müslümanlara kılıç çekmeleri, zevâl-i mülk-i devletlerine sebeb oldu" (v. 138b) denmektedir.

Ramazanoğullarının da birbirlerine düşüp kendi kendileri ile savaştıklarını anlatan (v. 141b) 'Âlî'nin çağdaşı olan bu hanedândan bazı sancak beylerinin şahsiyetleri ve görevleri hakkında bilgi vermiş olması (v. 142b-143a) eserinin orijinal yönünü artırmaktadır.

Dulkadiroğullarının Anadolu beylikleri arasında en güçlü olduğu belirtilerek bunların pâdişah gibi davranan ve adlarına sikke kestirip, hutbe okutan kimseler oldukları ifâde edilmiştir (v. 144a). Bunların idarelerinde bulunan yerler ve yöneticiler tek tek sayılarak beylerin şahsî özellikleri üzerinde de durulmuştur. Bu arada bazılarının çevredeki güçlü devletlerin yöneticileri ile akrabalık bağı kurmak için kızlarını onlarla evlendirmiş olmalarını siyâsi bir tedbir olması bakımından kaydeden 'Âlî (v. 145). aksi halde de ; yani kız istendiği halde verilmemesi hâlinde de düşmanlıklara yol açtığını belirtmektedir (v. 146 b).

Bu eserin dikkate değer bir diğer yanı da, Osmanlıların devleti elde edişleri ile diğer hânedanların iş başına gelişleri hakkındaki 'Âlî'nin mukâyeseli görüşüdür. 'Âlî'ye göre ; bu eserde anlatılan hükümdârlar çoğunlukla "hile ve hud'a" yoluyla devleti ele geçirmişlerdir. Buna karşılık Osman Oğulları bunlar gibi davranmamış, "her biri cihad ve gazâ" yoluyla iş başına gelmişlerdir. Bu yüzden de müslüman hükümdârları yıkarak ortadan kaldırmayıp, ancak, bunların arasında ; "defâatle nakz-ı ahd idüp müslümanlara cevr ü cefâ" edenlerin memleketlerinin ellerinden alınması yoluna gidilmiştir (v. 132a-b). Bu sebeple devletleri uzun ömürlü olmuştur.

Aynı zamanda bir Osmanlı devlet adamı olan eserin müellifi 'Âlî'nin ; Fâtih Mehmed'in koyduğu kanuna riâyetsizlik gösterilirse ve asker arasına da yabancılar karışarak "kul tâifesine ihtilâl" verilirse bu devletin de zevâl bulacağı görüşünün (v. 133a) belirtilmiş olması ilgi çekici bir nokta olarak kayda değer görünmektedir. Nitekim hemen arkasından da ; h. 990/m.1582 yılından beri sûr-i hümayunla birlikte yeniçeri ocağına yabancılar girdiğini ve bu yüzden de bozulmalar görüldüğünü, halkın malını yağmalama, bir çok devlet görevlerinin rüşvet yoluyla elde edilme ve rüşvetin yaygınlaşması gibi devletin zevâline sebep olacak işlerin çoğaldığını zikretmesi mânidardır (v. 133b-134a).

'Âlî burada kendi döneminde cereyan eden hâdiseleri tenkitçi bir gözle ortaya koymaya çalışır. Her ne kadar, pâdişahların kanunlara riâyetsizlik ettiklerini belirtmezse de ; sûr-ı hümayûnda ecnebi askerlerin ocağa alınışları, bölük kitabetleri, hazinedeki memurluklar ve diğer devlet kademelerindeki görevlerin rüşvet ile alınıp satılır hâle gelmesinden söz edilerek, kanuna uyulmadığını ifâde etmek ister.

SONUÇ

Onaltıncı asrın tanınmış tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Fusûl-i Hallü 'Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd adlı eserinde kendi çağına kadar gelip geçen bazı müslüman devlet ve hânedanların gerek iktidâra gelişleri, gerekse yıkılışları hakkında bazen tahlili, bâzen de özlü bir kanaat hâlinde görüşler yer almaktadır. Bunlar hakkında 'Âlî'nin düşüncelerini geçtiğimiz sahifelerde özetlemeye çalıştık. Bu görüşleri iki grupta ele almak mümkündür. İlk olarak bazı devletlerin iktidara geliş ve yönetimde kalışlarının sebeplerini belirterek, ikinci grupta da ; devletlerin yıkılış sebeplerini maddeler halinde sıralayarak bu makâlemizi tamamlamak istiyoruz.

Devletlerin veya hânedanların iktidarda kalışlarını ; ilk şart olarak adâlet ve secâetli olmalarına bağlayan müellif, bazı hânedanların kendilerinin iş başına gelmelerine ve yönetimde buldukları sürede destek olanların hakkını gözetmelerinin sebep olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, ilme ve ilim adamları ile ileri gelen kimselere saygı göstermeleri yanında, hukûka riâyet etmeleri de onların ayakta kalmalarını sağladığını da belirtmektedir. Hatta bazıları da ; adâlet, insaf ve cömertlikte çok iyi örnek oldukları halde ya nesilleri tükendiği için, ya da ; daha güçlü bir başka hükümdar tarafından mağlub edildiği için ayakta kalamadıklarını da ifâde etmektedir.

İslâm devletlerinin veya hânedanlarının kendilerinden daha güçlü askerî kuvvetler tarafından mağlub edilip iktidardan düşüşlerinden ayrı, diğer yıkılış ve iktidârı kaybedişlerinin sebebi olarak 'Âlî'nin eserinde belirtilen hususları toplu halde tesbit etmek gerekirse, bu sebeplerin belli başlılarını şöylece sıralamak mümkün olur :

1. Sultanların ve yöneticilerin dünya malına fazla râğbet göstermeleridir.
2. Haksız kan dökülmesine göz yumulması veya halka zulmedilmesidir.
3. Sultanların ve idarecilerin eğlence ve şehvete düşünlükleri, içki meclislerinde vakit geçirip vakitlerini boş şeylerle öldürüp, halkın işleri ile meşgul olmadıkları gibi vezir ve emirlerinin güzel kızlarına göz dikerek bunlara zorla sâhip olmaya kalkışmalarıdır.
4. Sultanların veya yöneticilerin olmayacak isteklerde bulunmalarıdır.
5. Halkın mallarının yağmalanmasının önlenmemesidir.
6. İktidarsızlık, tedbirsizlik ve yetersizlik gibi sebepler yanında ; çocuk yaşta yöneticilerin iş başına getirilmesidir.

7. Kadınların ve saray adamlarının devlet işlerine ve üst kademe yöneticilerinin yaptıklarına karışmaları, devlet kadrolarında sık sık meydana gelen değişiklikler sonucu ülkenin huzurunun bozulmasıdır.

8. Bürokratik kadroların askerî kadrolarla uyuşamamaları yüzünden ortaya çıkan çekişmeler ve istikrarsızlıklar sebebiyledir.

9. Askerlerin sık sık idarecilere karşı çıkarılmaları veya Sultanların sık sık azledilmeleri sonucu askerinin işine gelen bu değişmelere alışmaları ve bu işin normal bir işmiş gibi görülmeye başlamasıdır.

10. Kardeş kavgalarının alıp yürümesi, babanın oğula, oğulun babaya karşı iktidar mücadelerine girmeleri sonucu birlik ve beraberliğin bozulmasıdır.

11. Bâzı hânedân ve iktidârların iktidâra gelişlerine ve yükselişlerine sebep veya destek olanlara karşı nankörlük edip "nân ü nemek" hakkı gözetmeyip, "küfrânü'n-ni'melik" etmeleridir.

12. Bâzıların bozuk itikat ve inanca sâhip olmalarından dolayıdır.

13. Bilginleri, ileri gelenleri ve komutanlarla askeri ihmal ederek, onların görüş ve düşüncelerine iltifat etmemeleri sonucu hatâlara düşmeleridir.

14. Müslüman geçindikleri halde icraatlarında buna uygun davranışlarda bulunmamaları ve İslâm hukûkuna uygun iş yapmamalarıdır.

الملخص

اسباب سقوط الدول الاسلامية بالنسبة الى المؤرخ عالي -
- تقييم « فصول الحل والعقدو أصول الخرج والنقد » للمؤرخ عالي -

إن هذا الكتاب الذي ألفه المؤرخ مصطفى عالي الكليبولولي - وهو من المؤرخين المشهورين في القرن السادس عشر - يحتوي علي تحليل كامل لحكم بعض سلاطين الدول الاسلامية وأمرائها، منذ نشأتها حتى سقوطها، وكان ذلك في القرن السادس عشر. ويحتوي كتابه هذا على آرائه الخاصة بهذا الصدد.

ويلخص مؤرخنا هذا في كتابه السالف الذكر، تاريخ سلاطين الدول الاسلامية في اثنين وثلاثين فصلا، بادئا من الأمويين بالتسلسل: الملوك فالامراء ثم السلاطين، ذاكرا مدة حكمهم. ويذكر أيضا في نهاية كل فصل سبب، أو أسباب سقوط هذه الدول. ويتميز هذا الكتاب بتكلمه عن أسباب ازدهارها وانهارها.

الدكتور محمد شكر

أستاذ المساعد في تاريخ الإسلام

جامعة ٩ أيلول بكلية الإلهيات

إزمير / تركيا